

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת לך-לך, תשס"ט
מספר 782מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ישמעאל – צדיק או רשע?

אחרי שברחה מלפני גבירתה שרה, הגר זוכה לבשורה מאת ה' (טז:י-יב):
 וַיֹּאמֶר לָהּ מִלְאָךְ ה' הַרְבֵּה אֲרֵבָה אֶת-זַרְעֲךָ וְלֹא יִסְפָּר מִרְבּוֹ. וַיֹּאמֶר לָהּ מִלְאָךְ ה' הִנֵּה הָרָה וַיִּלְדֶּת בֶּן וְקָרָאת
 שְׁמוֹ יִשְׁמַעֲאֵל כִּי-שָׁמַע ה' אֶל-עֲנִיָּהּ. וְהוּא יִהְיֶה פָּרָא אָדָם יָדוּ כַּפַּל וַיָּד פֶּלַח בּוֹ וְעַל-פְּנֵי כָל-אָחִיו יִשְׁפֹּן.
 ולהלן, אחרי לידת יצחק, נאמר (כא:ט): "וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת-בֶּן-הַגֵּר הַמִּצְרִית אֲשֶׁר-יָלְדָה לְאֲבִרְהָם מִצְחָק".
 משתי המובאות הנ"ל משתמעת לכאורה הערכה שלילית לישמעאל, אבל בהמשך הדברים נראה שאפשר
 להבין אותם גם בדרך אחרת. השאלה שברצוני לדרוש בה היא מה היה טיבו של ישמעאל בן אברהם – צדיק או
 רשע. להלן נראה מה אפשר להסיק מפסוקי התורה על פי חז"ל ופרשני התורה לדורותיהם.

הרב דוד-צבי הופמן מוכיח שאין לראות בדברי המלאך אלא דברי ברכה:
 המלאך מדבר אל לבה של הגר שתחזור לבית אברם ותכניע עצמה לפני שרי. בתנאי שתעשה כן, הוא
 מביטיח לה צאצאים רבים, עם גדול של אנשים פראים, אוהבי חופש ומלומדי מלחמה יצאו ממנו.
 ואכן, הפרשנים הקלאסיים מבארים את המונח "פרא-אדם" באור חיובי. רש"י מבאר: "אוהב מדבריות". ר'
 אברהם אבן-עזרא מבאר: "חפשי בין האדם... והטעם שלא ימשול בו זר ממשפחתו". יהודה קיל מסביר
 (בפירוש "דעת מקרא") שהביטוי "פרא-אדם" משמעו: "לשון השאלה לריבוי מופלג", והמשך התיאור: "ידו
 בכל" פירושו שהוא יזכה הן בכוח ובעצמה הן בשטח, עד ש"יד כל בו": "במדבר יהיו מעורבבים מאהלי בני
 ישמעאל עם מאהלי האחרים".

בפרק כ"א מפרש ראב"ע את התיאור "מצחק" פשוטו כמשמעו, היינו צחק, ומוסיף: "כי כן מנהג כל נער".
 בדומה לכך מפרש רמב"ן: "מצחק, משתעשע". יהודה קיל מסביר מילה זו במשמעות פחות חיובית: "מהתל,
 לועג ומשטה", אך עדין יוצא שלפי פירושים אלה אין בפסוקים שהובאו לעיל כל הערכה שלילית לישמעאל.
 בדברי חז"ל יש דיונים רבים באישיותו של ישמעאל, ומתברר שהם חלוקים בעניין זה. לפי המסופר בתורה,
 ישמעאל עשה שני מעשים בלבד בעצמו: לאחר שנגמל יצחק ראתה שרה את ישמעאל "מצחק", ואחרי פטירת
 אברהם מסופר שהוא השתתף בקבורתו. ואלה דברי חז"ל על שני המעשים האלה:

'וַתֵּרָא שָׂרָה אֶת-בֶּן-הַגֵּר הַמִּצְרִית אֲשֶׁר-יָלְדָה לְאֲבִרְהָם מִצְחָק'. אמר רבי שמעון בן יוחאי: רבי עקיבא היה
 אומר בו דבר לגנאי, ואני אומר בו דבר לשבח, דרש רבי עקיבא: אין מצחק אלא גילוי עריות... מלמד
 שהייתה אמנו שרה רואה אותו לישמעאל מכביש גנות וצד נשי אנשים ומענה אותן... אין הלשון הזה של
 צחוק אלא עבודת כוכבים... מלמד שהייתה אמנו שרה רואה את ישמעאל בונה בימוסיות וצד חגבים
 ומקריב עליהם... אין הלשון הזה צחוק אלא לשון שפיכות דמים... אמר ליה ישמעאל ליצחק, נלך ונראה
 חלקינו בשדה, והיה ישמעאל נוטל קשת וחצים ומורה כלפי יצחק, ועושה עצמו כאילו מצחק... ואומר:
 הלא מצחק אני. ואומר אני בו דבר לשבח: אין לשון הזה של צחוק אלא לשון ירושה, שבשעה שנולד
 אבינו יצחק היו הכל שמחים. אמר להם ישמעאל: שוטים אתם! אני בכור, ואני נוטל פי שנים.¹
 נמצאנו למדים שחז"ל חלוקים בדרשת המילה "מצחק". לפי רבי עקיבא וההולכים בעקבותיו, היא מעידה
 שישמעאל היה רשע גמור,² אבל רבי שמעון בן יוחאי לא ראה במילה הזאת אלא תביעה ממונית מוצדקת
 לעצמה.

¹ בראשית רבה נג, יא, ד"ה ותרא שרה.

² שלוש העברות הנזכרות כאן אסורות גם על בני נח.

אחרי זמן רב, כשאברהם נפטר, מסופר בתורה (כה ט): "וַיִּקְבְּרוּ אֹתוֹ יִצְחָק וַיִּשְׁמְעָאֵל בְּנָיו אֶל-מְעַרַת הַמְּכַפְלָה". מפשוטו של מקרא מסיק יהודה אליצור: "מכאן שלא הורחק ולא נתרחק לגמרי מבית אברהם".³ רש"י בעקבות חז"ל רואה כאן מעשה חיובי בהחלט: "יצחק וישמעאל - מכאן שעשה ישמעאל תשובה והוליד את יצחק לפניו, והיא שיבה טובה שנאמר באברהם".⁴

יש עוד עדויות בדברי חז"ל שלישמעאל היו זכויות. לפי המדרש, "בשכר יראה קמעא ישמעאל את אביו לא נתן הקב"ה רשות לכל אומה ומלכות שישלטו בבניו".⁵ ועל פי מדרש מאוחר יותר:⁶

לאחר שלש שנים, הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו... והגיע לשם בחצי היום, ומצא שם את אשתו של ישמעאל. אמר לה: היכן הוא ישמעאל? אמרה לו: הלך הוא ואמו להביא פירות ותמרים מן המדבר. אמר לה: תני לי מעט לחם ומים כי עייפה נפשי מדרך המדבר. אמרה לו: אין לי לחם ולא מים. אמר לה: כשיבוא ישמעאל, הגידי לו את הדברים הללו... זקן אחד מארץ כנען בא לראותך ואמר: חלף מפתן ביתך שאינה טובה לך. וכשבא ישמעאל מן המדבר הגידה לו את הדברים הללו... והבין ישמעאל ושלחה אמו ולקחה לו אישה מבית אביה ופטימה שמה.⁷ ועוד אחר שלש שנים הלך אברהם לראות את ישמעאל בנו... והגיע לשם בחצי היום ומצא שם אשתו של ישמעאל ואמר לה: היכן הוא ישמעאל? אמרה לו: הוא ואמו הלכו לרעות את הגמלים במדבר. אמר לה: תני לי מעט לחם ומים כי עייפה נפשי מדרך המדבר. והוציאה לחם ומים ונתנה לו. עמד אברהם והיה מתפלל לפני הקב"ה על בנו, ונתמלא ביתו של ישמעאל מכל טוב ממין הברכות. וכשבא ישמעאל הגידה לו את הדבר, וידע ישמעאל שעד עכשיו רחמי אביו עליו כרחם אב על בנים.⁸

רש"י מסכם כך את חייו של ישמעאל (בר' כה יז): "יָגוּעַ - לא נאמרה גויעה אלא בצדיקים", על פי מה שנאמר בגמרא (בבא בתרא טז ע"ב): "יְהִי בְרַךְ אֶת-אַבְרָהָם כְּפִלִי: מאי בכל... שעשה ישמעאל תשובה בימיו". וכך כותב גם רמב"ן: "היה צדיק בעל תשובה וסיפר בו כדרך הצדיקים".

ייתכן אפוא שאין לראות בישמעאל עצמו רשע גמור, אבל גם התואר "צדיק" שרש"י מוכן להעניק לו בסוף חייו אינו אלא יחסי: ישמעאל איננו יצחק, וכמו אחיינו עשו לא זכה להיות שורש של עם ישראל. כנגד הראיה החיובית הזו, מובא בגמרא: "עד שלשה דורות לא פסקה זוהמה מאבותינו: אברהם הוליד את ישמעאל, יצחק הוליד את עשיו, יעקב הוליד שנים עשר שבטים שלא היה בהן שום דופי".¹⁰ ויש שישמעאל אף מכונה "רשע". למשל, המדרש שואל על הפסוק "וְאֵלֶּה תִּלְדֹת יִשְׁמָעֵאל בֶּן-אַבְרָהָם" (בר' כה יב): "מה ראה הכתוב לייחס תולדותיו של רשע כאן?"¹¹ גם ממדרש אחר משמע שיש פגם באברהם שהוליד את ישמעאל:

עתיד הקדוש ברוך הוא לעשות סעודה לצדיקים ביום שיגמל חסדו לזרעו של יצחק. לאחר שאוכלים ושותים נותנים לו לאברהם אבינו כוס של ברכה לברך, ואומר להן: איני מברך, שיצא ממני ישמעאל.¹² לכן אפשר לסכם את העניין כך: הטרגדיה של ישמעאל היא שבהיותו בנו של אברהם ואחיו של יצחק לא זכה להשתוות להם. לגבי אנשים רגילים ייתכן שהוא יחשב צדיק, אבל אין בכוחו להתמודד עם צדקתו של יצחק. כך משמע מהמדרש שרש"י מביא:

אחר הדברים האלה... אחר דבריו של ישמעאל שהיה מתפאר על יצחק שמל בן שלש עשרה שנה ולא מיחה. אמר לו יצחק: באבר אחד אתה מיראני, אילו אמר לי הקב"ה זבח עצמך לפני, לא הייתי מעכב.¹³

³ האנציקלופדיה העברית, ערך ישמעאל.

⁴ רש"י מסתמך על מה שנאמר במדרש רבה (פרשה סב): "ויקברו אותו יצחק וישמעאל אל מערת המכפלה, כאן בן האמה חולק כבוד לבן הגבירה".

⁵ ילקוט שמעוני, תורה, פרשת לך-לך, רמז עו.

⁶ פרקי דרבי אליעזר, נחתם בערך במאה התשיעית לספירה.

⁷ לא במקרה אשתו של ישמעאל נושאת את שם בתו של מוחמד.

⁸ פרקי דרבי אליעזר (היגר) כט.

⁹ הוכחה נוספת שישמעאל אינו נחשב רשע במסורת היהודית היא ששמו ניתן לילדי ישראל. וכותב יוסף-יואל ריבלין ("ישמעאל בראי ישראל", גשר 13, 4 (תשכ"ח) עמ' 74-76): "השם 'ישמעאל' נתקבל בכבוד ובחיבה בישראל וביהודים מאז תקופת המקרא ועד תקופת המשנה והתלמוד, ולא פסק בין היהודים אלא עם התפתחות דת האיסלאם, כשקיבל השם ישמעאל באיסלאם מובן דתי מוסלמי מובהק וברור... בכתבי הקודש נמצאים חמישה הנקראים בשם ישמעאל... הננו מוצאים למן הזמן האחרון של הבית השני ועד המאה הרביעית והחמישית במשנה, תלמוד ומדרשים שלשים חכמים בכל הדורות האלה הנקראים בשם 'ישמעאל'".

¹⁰ בבלי שבת קמו ע"א.

¹¹ בראשית רבה סב.

¹² בבלי פסחים קיט ע"ב.

¹³ רש"י בראשית כב א.

נושא המילה הוא אופייני ומשמש פרדיגמה לענייננו: ישמעאל זכה לקיים את ציווי הקב"ה על אף הסבל שבדבר, והוא זקף אמנם את זה לזכותו, אלא שזכות זו נראית חיוורת לעומת מה שיצחק היה מוכן לעשות.¹⁴ רק יצחק היה בדרגה כזאת שיכול היה להיות שורש של עם ישראל.¹⁵

ד"ר אלכסנדר קליין
המחלקה למתמטיקה

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע.

הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>.
כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת: listserv@vm.biu.ac.il. אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub parasha-1 firstname lastname כאשר *first-name* ו- *last-name* הינם השם הפרטי ושם המשפחה של השולח.

¹⁴ כמו שטוענת כלפי אליהו האישה הצרפתית (מלכים א יז יח): "וַיֹּאמֶר אֵל אֱלֹהֵי מֶה לִּי וְלָךְ... בָּאתְ אֵלַי לְהַזְכִּיר אֶת עֲוֹנֵי וְלְהַמִּית אֶת בְּנֵי". ורש"י מבאר: "להזכיר את עוני – עד שלא באת אלי היו שוקלים מעשי ומעשה עירי והייתי ראוי לנס. משבאת לכאן לא נחשבתי לכלום, ואין צדקתי ניכרת. וכן בלוט הוא אומר (בראשית יט יט) "ואנכי לא אוכל להמלט ההרה אצל אברהם שלא תהא זכותי נזכרת אצלו".

¹⁵ לכן אין פלא שבמסורת המוסלמית ישמעאל, האב הקדמון של האומה הערבית, הוא שעובר עקדה ולא יצחק (קוראן, 37, 101-109).